

Груба Т. Л.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ УЧНІВ ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ

Стаття присвячена проблемі мовленнєвої культури учнів профільної школи. Охарактеризовано основні аспекти культури мовлення, особливості роботи та формування вмінь і навичок із культури мовлення учнів старшої школи, представлено систему вправ для вдосконалення мовленнєвої комунікації старшокласників.

Ключові слова: культура мовлення, профільна школа, комунікативний аспект культури мовлення, точність мовлення, доречність мовлення.

Статья посвящена проблеме речевой культуры учащихся профильной школы. Автором охарактеризованы основные аспекты культуры речи, особенности работы и формирования умений и навыков культуры речи учащихся старших классов, представлена система упражнений для совершенствования речевой коммуникации старшеклассников.

Ключевые слова: культура речи, профильная школа, коммуникативный аспект культуры речи, точность речи, уместность речи.

The article deals with the speech culture problem of profile school pupils. The main speech culture aspects, peculiarities of work and the formation of speech culture skills of senior pupils are characterized; a system of exercises for speech communication improvement is presented.

Keywords: culture of speech, profile school, the communicative aspect of culture of speech, speech accuracy, appropriateness of speech.

Постановка проблеми. Мовлення завжди вважали основним показником загальної культури людини. Підтвердженням цього є вислів відомого філософа Л. Вітгенштейна: «Межа мого мовлення є межею мого світу». Однак останнім часом відбувається зниження загального рівня володіння культурою мовлення: порушення акцентуаційних норм дикторами, ненормативна лексика в репліках учасників телепередач і некоректна мовленнєва поведінка. Водночас опитування вчителів-словесників і старшокласників, спостереження над навчально-виховним процесом у профільній школі засвідчують: учні усвідомлюють те, що вміння чітко й зрозуміло висловлювати свою думку, говорити грамотно, не лише привертати увагу до власного мовлення, але й впливати за його допомогою на слухачів – це своєрідна характеристика професійної придатності людей будь-якого фаху.

Мова є одним із найважливіших засобів профілізації старшокласників, оскільки вербалізує картину світу, тому є основою світогляду кожної особистості, сприяє розвитку інтелектуальних і творчих здібностей учнів, вихованню естетичного інтересу, усвідомленої позитивної мовної поведінки. Особливістю профільного навчання є встановлення взаємозв'язку між процесами вивчення мови і її використанням у процесі спілкування та діяльності [7].

Погоджуємося з думкою Л. Мацько, що ступінь інтелектуально-психологічної готовності учнів старшої школи й успішно засвоєний ними зміст мовної освіти дає підстави вважати, що старшокласники вже опанували перший рівень мовної культури – рівень правильності, тобто оволоділи необхідним загальномовним лексичним складом літературної мови, орфоепічними, орфографічними й пунктуаційними навичками, граматичними нормами словозміни, словотворення та побудови речень. Це означає, що старшокласники мають гарну перспективу для повного оволодіння наступними рівнями мовної освіти й культури – незалежного користувача і компетентного (автономного) користувача мовою [7].

Аналіз актуальних досліджень. До проблеми загальної мовленнєвої культури особистості в різні часи зверталися мовознавці Н. Бабич, І. Білодід, В. Виноградов, Б. Головін, С. Єрмоленко, А. Коваль, Л. Мацько, Л. Струганець та ін.; психолінгвісти Б. Ананьєв, Л. Виготський, П. Гальперін, Д. Ельконін, І. Зимня та ін.

Упродовж останніх десятиліть у методичних працях із розвитку зв'язного мовлення спостерігають системний підхід до розв'язання проблем організації роботи вчителя над культурою усного й писемного мовлення учнів (О. Біляєв, О. Горошкіна, Г. Іваницька, Н. Іпполітова, В. Капінос, Т. Ладиженська, Л. Мацько, В. Мельничайко, М. Пентилук, М. Стельмахович, Г. Шелехова та ін.). У численних працях науковців сформульовано мету й завдання роботи з формування культури мовлення учнів, виділено основні напрями діяльності, з'ясовано особливості кожного з них, встановлено взаємозв'язок між ними, схарактеризовано окремі етапи формування мовленнєвих умінь і навичок, види вправ і результати навчання. Попри значну кількість методичних розробок, присвячених проблемі розвитку культури мов-

лення учнів, недостатньо розкрито особливості формування культури мовлення учнів профільної школи.

Мета наукової розвідки полягає в з'ясуванні особливостей формування культури мовлення учнів профільної школи.

Виклад основного матеріалу. У своїх дослідженнях науковці розглядають культуру мовлення як галузь прикладного мовознавства, лінгводидактичну науку, що «вивчає стан і статус (критерії, типологію) норм сучасної української мови в конкретну епоху та рівень лінгвістичної компетенції сучасних мовців, соціальний та особистісний аспекти їх культуромовної діяльності» [5, с. 7], як сукупність і систему комунікативних якостей мовлення [3], як володіння літературними нормами на всіх рівнях із урахуванням умов і цілей комунікації [4].

Водночас учені одностайні в тому, що формування культури мовлення – це свідомий процес, оскільки «високої мовної довершеності досягає, як правило, та людина, яка багато працює над опануванням мови, прагне правильно говорити, усвідомлюючи, що «Я є мова» [1, с. 7].

Крім того, у наукових розвідках підкреслено: формування культури мовлення повинно відбуватися з урахуванням нормативного (засвоєння норм усного й писемного мовлення); комунікативного (доцільне використання мовних засобів відповідно до обраного жанру, стилю й типу мовлення) й етичного (засвоєння мовленнєвого етикету) аспектів.

Аналізуючи проблеми культури мовлення з погляду єдності цих аспектів і враховуючи важливість кожного з них, уважаємо за необхідне зупинитися саме на комунікативному, оскільки можна не порушувати норм сучасної української літературної мови, дотримуватися правил мовленнєвого етикету, але висловлювати свої думки, порушуючи правила слововживання та добору мовних засобів, припускаючись мовних стереотипів. Підтвердженням цього є також дослідження психологів, які стверджують, що ефективність комунікації на 45 % забезпечена якістю звучання й семантикою вимовленого і на 55 % залежить від візуальних уявлень.

Комунікативний аспект культури мовлення передбачає дотримання комунікативних ознак мовлення. У навчальних посібниках і підручниках, присвячених проблемі формування культури мовлення, виокремлено від 4 до 14 якостей мовлення. Їх сучасні класифікації відрізняються, але здебільшого виділяють змістовність, чистоту, точність, ясність, логічність, послідовність, багатство (різноманітність), доречність, образність.

На нашу думку, працюючи над формуванням культури мовлення старшокласників, необхідно передусім зосередити їхню увагу на тому, що мовлення може бути досконалим лише за умови комплексного дотримання всіх цих ознак, які складно відділити одну від одної, наприклад, точність від ясності, логічність від послідовності, виразність від образності.

Так, точність, тобто вміння чітко й зрозуміло мислити, використовувати слова відповідно до їх мовного значення, знати предмет мовлення, тісно пов'язана з багатством або різноманітністю мовлення, оскільки найголовнішим засобом точності нашого мовлення є лексичне багатство української мови, бо має значні можливості для вибору мовних засобів [6, с. 57–58]. Засвоєнню цих комунікативних ознак мовлення сприятиме використання таких вправ і завдань:

Завдання. *Прочитайте текст. Доповніть його вже відомою інформацією про точність висловлювання як комунікативну ознаку мовлення.*

Поняття «точність» щоденної мови не збігається з поняттям точності в науковій, офіційно-діловій і художній мовах. У науковому та офіційно-діловому стилях точності можна досягти через систему термінів, а в художньому – через систему образних засобів мови (Л. Мацько).

Доведіть правильність висловленої думки, використовуючи подані нижче тексти.

Текст 1.

Сучасна риторика виробила систему правил, що дають змогу мовцеві опанувати техніку формування престижного, ефективного й ефектного мовленнєвого іміджу, елементами якого є природна поведінка, щире бажання й вміння бути цікавим співрозмовником, розвиток і вияв своїх мовленнєвих можливостей, доброзичливе ставлення до слухачів, упевнена поведінка в процесі спілкування, артистична манера мовленнєвого виконання тощо (Н. Голуб).

Текст 2.

Деся над полем ударив об дзвінку стіну тиші жайвір. Пісня полилася над високими хлібами, що, схиливши важке, налите зерном колосся, завмерли в чеканні. Ледь-ледь ворухать вусиками колоски і наче перешіптуються про те, щоб не зронити на землю жодної зернини. Кожен колосочок чекає на людські дбайливі руки. Ляже він на шкарубку долоню важкими смаглявими зернятками, і побачать хлібороби, що виріс він не пустодзвоном, а виправдав сподівання людські (С. Носань).

Завдання. У посібнику «Культура мови і стилістика» зазначено, що точність мовлення забезпечують такі умови: 1) знання предмета мовлення; 2) знання мови; 3) володіння мовленнєвими навичками говорити про щось, використовуючи багатство мови. Поміркуйте, чи може недотримання однієї з цих умов спричинити порушення точності мовлення.

Завдання. З назв кольорів випишіть спочатку назви зеленого кольору і його відтінків, а потім назви інших кольорів.

Смарагдовий, пурпурний, бірюзовий, волошковий, вишневий, малахітовий, кремовий, бордо, зелений, хаки, ліловий, оливковий, фісташковий, салатовий, болотний, ультрафіолетовий, рубіновий, нефритовий, грушевий, камуфляжний, вердепешевий.

Визначте смислові відмінності в назвах зеленого кольору. Порівняйте ваші визначення з визначеннями, поданими у Словнику синонімів української мови.

Точність мовлення тісно пов'язана з його логічністю (послідовністю), а також із доречністю й виразністю. Логічність, як і точність, по-різному виявлена в різних функційних стилях. За Н. Бабич, логічне мовлення формується на основі навичок (вправного їх застосування) логічного мислення, спрямованого на нагромадження нових знань (логіки пізнання), і на передачу цих знань співрозмовникові; знання мовних засобів, якими можна оформити думку; володіння технікою смислової зв'язності, тобто логікою викладу, коли не виникає суперечностей у межах цілого тексту [2]. Формуванню цих навичок сприятимуть такі вправи:

Завдання. Прочитайте текст. Постостерігайте за мовленням своїх однокласників. Які логічні помилки найчастіше трапляються в їхньому мовленні?

У мовленні часто трапляються логічні помилки. Це невиправдані повторення спільнокореневих слів (тавтологія), уживання зайвих слів (плеоназм). Наприклад: *Ліна Костенко зобразила образ Марусі Чурай (треба змалювала); місяць листопад (треба листопад); моя автобіографія (треба автобіографія)*. Логічними помилками вважають неправильну побудову речень із однорідними членами, дієприслівниковими зворотами, порушення структури складних речень тощо (За книгою «Культура мови і стилістика»).

Завдання. Прочитайте речення. Знайдіть у них порушення логічності. Відредагуйте речення й аргументуйте виправлення.

1. Кожний персонаж поеми має свої індивідуальні риси характеру. 2. Моя бабуся уживає в мовленні місцеві слова і діалектизми. 3. Необхідно вивчати народний фольклор рідного краю. 4. Головним лейтмотивом оповідання є віра в самого себе. 5. З екскурсії ми привезли пам'ятні сувеніри. 6. Вибір майбутнього фаху – моя власна справа. 7. Це здібний і перспективний на майбутнє спортсмен. 8. У січні місяці багато релігійних свят.

Доречність – ознака мовлення, яка організує його точність, логічність, чистоту, вимагає такого добору мовних засобів, що відповідають меті й умовам спілкування. Мовлення випускників профільної школи повинно бути гнучким, динамічним, функційно мобільним. Цілком погоджуємося з думкою Н. Бабич, що навички доречного мовлення можна виробити за умов усвідомлення необхідності коригувати мовлення щодо його доречності; володіння культурою мовлення й культурою спілкування за допомогою мови; наявності високої загальної культури і якщо норми етики будуть переконанням, а ввічливість, доброзичливість, терплячість і терпимість до чужих вад, повага до людей – органічними почуттями, а не правилами поведінки; засвоєння мови не лише як шкільного предмета, але і як «живої схованки людського духу», збереження її – цього народного скарбу [2, с. 135]. Формуванню цих навичок сприятиме виконання такого завдання:

Завдання. Прочитайте й перекажіть текст. Випишіть визначення кожного виду доречності. Доберіть приклади.

Залежно від різних умов і мети спілкування доречність мовлення буває контекстуальною, ситуаційною, стильовою і психологічно зумовленою.

Контекстуальна доречність виявляється в єдності змісту й форми висловлювання. Контекст вимагає, щоб у ньому були гармонійно поєднані загальна тональність, слова, інтонація, структура речень.

Доречність мовлення залежить від ситуації спілкування. Саме цим зумовлено використання монологу, діалогу (полілогу), внутрішнього монологу, пошанної множини, множини ввічливості, авторської множини, різних форм звертання (від інтимного до офіційного) тощо.

Важливою є стильова доречність. Кожний стиль вибудований на виборі мовних засобів, їх співвідносності. Для наукового стилю доречне використання наукових слів, термінів, а для офіційно-ділового – ділової лексики. Тому доцільність – важлива ознака кожного стилю мовлення.

Доречність мовлення залежить від мовця, його мовленнєвої поведінки, мовної етики, тому зумовлена й психологічно. Треба завжди пам'ятати, що «шабля ранило тіло, а слово – душу». Доречним мовлення може бути тільки тоді, коли властиві правильність, логічність, точність, багатство (*З посібника*).

Однією з комунікативних ознак культури мовлення, що не допускає ультрапуризму (словникового чи колоритного), штучності, фальшивого професіоналізму [2, с. 28], а вимагає суворого дотримання мовних і мовленнєвих норм сучасної української літературної мови в галузі вимови та слововживання, є чистота. Урахування цієї комунікативної ознаки мовлення є актуальним, оскільки останнім часом відбувається сленгізація літературного мовлення: мовлення старшокласників засмічене словами-па-

разитами, уживанням жаргонних, діалектних, просторічних слів, для нього характерне надмірне вживання слів іншомовного походження за наявності українського відповідника. Усунути ці недоліки в мовленні учнів допоможе виконання таких завдань:

Завдання. I. З'ясуйте значення термінів, користуючись лінгвістичним словником.

Жаргонізми – це ...; Арготизми – це ...; Сленгізми – це ...;

Просторічні слова – це ...; Діалектизми – це ...; Вульгаризми – це... .

II. Згрупуйте подані нижче слова за відповідними поняттями. З'ясуйте, чому вони негативно впливають на чистоту нашого мовлення.

Прикид, скрепи, звиняйте, сидю, завсігди, терпелюк, центровий, жесьть, стусонути, пика, варнага, приколотися, ботень, злиняти, здихати, гарикати, когут, тачка, солянка, юзер.

Отже, культура мовлення учня профільної школи – поняття багатоаспектне, у якому синтезовано не лише високу культуру суспільства загалом, а й загальну культуру індивіда зокрема, засвоєно правила мовленнєвого етикету і взірці мовленнєвої поведінки. Випускник профільної школи повинен засвоїти вироблені суспільством правила мовленнєвої комунікації та виражальні можливості української мови, оскільки лише бездоганне володіння значним запасом виражальних засобів мови (розуміння всіх функційних якостей мовної одиниці, розмаїття її лексичних і граматичних значень, семантичних і стилістичних відтінків) дозволить йому забезпечити адекватне відтворення думки й ефективну реалізацію комунікативного задуму в конкретній комунікативній ситуації.

Література:

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити : посіб. / за заг. ред. О. Сербенської. – Л. : Світ, 1994. – 152 с.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення : навч. посіб. для ун-тів / Н. Д. Бабич. – Л. : Світ, 1990. – 232 с.
3. Головин Б. Н. Основы культуры речи : учеб. пособие / Б. Н. Головин. – М. : Высш. шк., 1988. – 320 с.
4. Ильяш М. И. Основы культуры речи : учеб. пособие для филол. спец. ун-тов / М. И. Ильяш. – К.–Одесса : Высш. шк., 1984. – 187 с.
5. Мацько Л. І. Культура української фахової мови : навч. посіб. / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 360 с.
6. Пентилюк М. І. Ділове спілкування та культура мовлення. Навч. посіб. / М. І. Пентилюк, І. І. Маруніч, І. В. Гайдаєнко – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 224 с.
7. Українська мова: 10–11 класи. Програма для профільного навчання учнів ЗНЗ. Філологічний напрям, профіль – українська філологія / Л. І. Мацько, О. М. Семеног. – Суми : РВВ СОШПО, 2010. – 82 с.